

L'ENCEINTE DES PREMIER ET SECOND ÂGES DU FER DE LA FOSSE TOUZÉ (COURSEULLES-SUR-MER, CALVADOS). ENTRE RÉSIDENCE ARISTOCRATIQUE ET PLACE DE COLLECTE MONUMENTALE, I. Jahier red., [w:] Documents d'archéologie française, nr 104, Paris 2011, 246 ss., 95 rycin w tekście oraz ryciny (bez numeracji) w aneksach.

Kolejny, już sto czwarty tom z renomowanej serii Documents d'archéologie française, przygotowany pod redakcją Ivana Jahier, został poświęcony monograficznemu opracowaniu wyników badań stanowiska La Fosse Touzé w miejscowości Courseulles-sur-Mer w północnej Francji – umocnionego osiedla z początku epoki żelaza. Mimo licznych ostatnio odkryć pozostałości osiedli mieszkalnych z tego okresu na terenie Francji stanowisko to należy – zdaniem Autorów – do wyjątkowych, zarówno ze względu na skalę i zakres przeprowadzonych tam badań, obejmujących cały obszar osiedla wraz z jego najbliższym otoczeniem, jak też z uwagi na wielkość i monumentalny charakter samego założenia.

Odkryte pozostałości pochodzą głównie z okresu przejściowego pomiędzy 1. a 2. okresem epoki żelaza; „przejściowy” charakter stanowiska podkreśla również jego usytuowanie na styku dwóch wyróżnianych w obrębie Galii północnej jednostek kulturowych: Galii celtyckiej i Galii belgijskiej (na obszarze Basenu Paryskiego), a także położenie geograficzne w strefie litoralnej pomiędzy wybrzeżem morskim (cieśnina La Manche) a równiną Caen.

Region ten od wielu już lat jest przedmiotem zainteresowania archeologów, a prowadzone tam prace mają od dawna charakter kompleksowych, dobrze przemyślanych programów badawczych, nastawionych nie tylko na rozpoznanie poszczególnych stanowisk, ale także na osadzenie tych ostatnich w kontekście otoczenia geograficznego i przyrodniczego. Programy te wpisują się w szerszy nurt badań nad przestrzenią, zapoczątkowany w latach siedemdziesiątych XX w. przez geografów, zwłaszcza Armanda Frémonta¹, i kontynuowany m.in. jako studia w zakresie archeologii krajobrazu².

Samo stanowisko La Fosse Touzé, odkryte w roku 1995 w trakcie systematycznej prospekcji lotniczej prowadzonej w ramach programu inwentaryzacji stanowisk do mapy archeologicznej Dolnej Normandii pod kierunkiem Jeana Desloges'a³ i odnotowane jako pozostałość

²⁴ Opracowanie grotów włóczni ukazało się jako osobny tom w serii PBF tego samego autora (M. G e d l, *Die Lanzenspitzen...*).

¹ Np. A. F r é m o n t, *Recherches sur l'espace vécu*, „Espace géographique”, t. 3: 1974, nr 3, s. 231–238; t e n ż e *Études sur l'espace vécu en Basse-Normandie*, Supplément aux Cahiers du Département de Géographie de Caen, Caen 1975.

² Ostatnio m.in.: C. G e r m a i n - V a l l é e, L. L e s p e z, *Archéologie du paysage de la Plaine de Caen du Néolithique à l'époque mérovingienne. Programme Collectif de Recherches 2012–2014, Rapport 2012*, http://www.unicaen.fr/ufr/geographie/geoarcheologie-plaine-de-caen/rapports/rapport_PCR_2012.pdf; L. L e s p e z, C. G e r m a i n, C. R i q u i e r, *Archéologie du paysage en Plaine de Caen, Nouveau programme, premiers résultats*, 2013, <http://www.researchgate.net/publication/260316875>.

³ M.in. J. D e s l o g e s, N. F o r f a i t, B. H e r a r d, G. S a n J u a n, *Les recherches aériennes dans la «Plaine de Caen». Une contribution à l'étude des Âges des Métaux en Basse-Normandie (France)*, „Revue archéologique de Picardie”, Numéro spécial 17: 1999, s. 417–435.

czworobocznego założenia o powierzchni około 1 ha (na zdjęciach lotniczych widoczne były trzy jego boki), zostało początkowo uznane za dość enigmatyczne; ani jego funkcja, ani przynależność chronologiczna nie zostały wówczas określone. Dopiero rozpoczęte w rok później prace związane z lokalną inwestycją gospodarczą (budową oczyszczalni ścieków) umożliwiły przeprowadzenie dokładnego rozpoznania archeologicznego tego terenu, jak również podjęcie (w roku 1997) ratowniczych badań wykopaliskowych na dużą skalę, które objęły około 2 ha powierzchni: cały obszar stanowiska wraz z terenem jego najbliższego otoczenia (pracami wykopaliskowymi kierował H. Morzadec z ramienia AFAN⁴). Badania te pozwoliły na rozpoznanie całego kompleksu, sprecyzowanie jego chronologii oraz charakteru, dość zaskakującego dla samych badaczy. Określono go jako umocnione osiedle mieszkalne z przełomu 1. i 2. okresu epoki żelaza (tj. podokresu Hallstatt D i wczesnego okresu lateńskiego), datując jego początki na schyłek VI w. p.n.e.⁵ Okazało się, że stanowisko to jest znacznie bardziej rozległe niż inne, nieliczne zresztą, osiedla mieszkalne z tego okresu znane z terenu Dolnej Normandii, a tworzą je – oprócz reliktów mieszkalnych i gospodarczych w obrębie czworobocznego założenia – także pozostałości przyległych doń terenów użytkowanych gospodarczo (aneks metalurgiczny, kamieniołom, tereny rolnicze). Wyróżnia się ono także monumentalnym charakterem konstrukcji, co – zdaniem Ivana Jahiera – nadaje mu specyficzny status. Największym zaskoczeniem było odkrycie po stronie zachodniej całego założenia resztek muru (o grubości około 3 m), stanowiącego jego czwarty bok, niewidoczny na zdjęciach lotniczych. Wszystko to złożyło się na wyjątkową pozycję stanowiska la Fosse Touzé i spowodowało opublikowanie wyników jego badań w prestiżowej serii wydawniczej.

Omawiana praca obejmuje – oprócz krótkiej *Przedmowy* (*Préface*, s. 9) – cztery rozdziały zasadnicze, dwa aneksy: katalog ceramiki naczyniowej (s. 193–204) i zestaw planów zbiorczych stanowiska (s. 205–219), indeks nazw geograficznych (s. 221–226), wykaz cytowanej literatury (s. 227–240) oraz streszczenia w języku francuskim i angielskim (s. 241–243).

Przedmowa, której Autorem jest Yves Menez, konserwator regionalny ds. archeologii Bretonii, jest w zasadzie laudacją i podziękowaniem dla Autorów opracowania oraz skrótowym, ale niezwykle precyzyjnym i trafnym omówieniem samej publikacji, z podkreśleniem jej walorów i uzasadnieniem zastosowanych zabiegów metodycznych (m.in. takich jak uwzględnienie bardzo szerokiego tła porównawczego opisywanych zjawisk), ze zwróceniem uwagi na najbardziej istotne ustalenia i wnioski, zmieniające dość zasadniczo – jak stwierdza Y. Menez – wypracowany wcześniej obraz osadnictwa z tego okresu. Autor odwołuje się do dużej wartości naukowej samego stanowiska, uznanego za jeden z wyznaczników pierwszego etapu formowania się „krajobrazu rolniczego” w tym regionie. Przywołując widoczne nawiązania do znalezisk brytyjskich z jednej strony, z drugiej zaś – analogie z terenów Europy środkowej, podkreśla, że wartość ta znacznie przekracza skalę regionalną.

Rozdział 1, zatytułowany *Le context*, liczy 14 stron (s. 11–25), a jego autorami są: Ivan Jahier oraz geomorfolog Jean-Claude Ozouf (autor podrozdziału 1.3), a także (nie wymieniona w spisie treści) Isabelle Le Goff (archeolog-antropolog, współautorka podrozdziału 1.6.2). Omówiono w nim zakres prac terenowych (podrozdział 1.1), sytuację geograficzną i topografię stanowiska z uwzględnieniem procesów geologicznych czwartorzędu (podrozdziały 1.2 i 1.3). Autorzy podkreślają walory topografii, sprzyjającej kontaktom z terenami po drugiej stronie cieśniny La Manche, zwracają też uwagę na obecność trzech cieków wodnych, żeglownych na odcinku 20–50 km w głąb lądu, a także na zmiany w przebiegu linii brzegowej i możliwości wykorzystania tej ostatniej z korzyścią dla osadnictwa we wczesnej epoce żelaza. Duże znaczenie miało także usytuowanie stanowiska pomiędzy wybrzeżem morskim a równiną Caen – obszarem o charakterze wysoczyzny, z plejstocenią pokrywającą lessową o znacznej miąższości i wykształconymi na niej

⁴ Association pour les fouilles archéologiques nationales.

⁵ W innym miejscu pracy (s. 28) mowa jest o użytkowaniu osiedla od początku V w. p.n.e.

żyznymi glebami, dogodnymi zwłaszcza do uprawy zbóż. Ze względu na swoje walory teren ten był intensywnie wykorzystywany rolniczo już od czasów najdawniejszych, zaś przeprowadzone prospekcje lotnicze poświadczają istnienie siatki pól, których układ może sięgać epoki brązu.

Omówieniu stanu zachowania pozostałości archeologicznych poświęcono dalszą część pracy (podrozdział 1.4). Długotrwale użytkowanie terenu do celów rolniczych, jak również naturalna erozja tego niewielkiego wyniesienia spowodowały znaczny stopień zniszczenia stanowiska, ograniczający obserwowalność wszelkich konstrukcji do tych najbardziej zagłębionych w podłoże. Zaznacza się tu różnica pomiędzy wschodnią a zachodnią częścią stanowiska, spowodowana różnicą miąższości warstw występujących powyżej lessowego calca. Ta ostatnia okoliczność miała także swój wpływ na zróżnicowaną widoczność obiektów: lepszą w części zachodniej, gdzie były one wkopane w całe lessowe, gorszą – w części wschodniej z powodu słabego odróżniania się barwy wypełniak od sąsiadującej z nimi warstwy brunatnej. Również warstwa kulturowa z tego okresu zachowała się tylko w zagłębieniach terenu.

Różnice te miały wpływ na zastosowane metody prac terenowych (podrozdział 1.5), z jednorazowym odsłonięciem i odczyszczeniem powierzchni w części zachodniej, a dwukrotnym – w części wschodniej stanowiska. Rowy eksplorowano odcinkami, najczęściej przy użyciu sprzętu mechanicznego, jamy oraz dołki posłupowe – manualnie, z podziałem na 2 lub 4 części. Również manualnie eksplorowano, zachowane tylko miejscami, resztki warstwy kulturowej. Struktury te zostały przebadane w różnym stopniu: rowy – w 80%, jamy znajdujące się po wewnętrznej stronie ogrodzenia – w 100%, natomiast dołki posłupowe oraz resztki warstwy kulturowej – w około 12%.

Obszerny podrozdział 1.6 zawiera omówienie odkrytych na stanowisku pozostałości osadnictwa z okresów wcześniejszych – neolitu i epoki brązu – oraz późniejszych niż osiedle będące tematem książki: śladów osadnictwa z czasów gallo-rzymskich i średniowiecza. O ile pozostałości neolityczne (około 1600 znalezisk krzemieniennych i kilka fragmentów kamiennych ostrzy siekier), zostały potraktowane bardzo pobieżnie, to reliktom z epoki brązu w postaci niewielkiego cmentarzyska ciałopalnego poświęcono znacznie więcej uwagi, a ta część rozważań należy do bardzo wnikliwych i interesujących. Na pozostałości cmentarzyska składają się trzy kolisty obiekty rowkowe (w tym dwa o dobrze poświadczonej konstrukcji palisadowej) oraz trzy pochówki ciałopalne; w jednym przypadku pochówek usytuowany był w centrum obiektu rowkowego. W największym z obiektów odkryto ślady wewnętrznej budowli czworokątnej o ścianach wykonanych z drewna. Obiekty te zajmowały łącznie obszar o powierzchni około 1000 m², który później znalazł się prawie w całości na zewnątrz umocnień z epoki żelaza – tylko jeden obiekt odkryto w obrębie tych umocnień. Szczegółowe opisy obiektów ze stanowiska zostały uzupełnione interesującymi rozważaniami na temat zjawiska występowania kolistych obiektów rowkowych od połowy starszej epoki brązu po początek okresu lateńskiego na dużym obszarze Europy zachodniej: od Renu po wybrzeże Atlantyku. W sposób syntetyczny, a zarazem szczegółowy i erudycyjny, Autorzy (I. Jahier oraz I. Le Goff) przedstawili związane z tym zjawiskiem hipotezy, powiązali je z szerszą problematyką konstrukcji monumentalnych o kolistym zarysie w Europie. Wskazali liczne analogie do obiektów odkrytych na stanowisku la Fosse Touzé, zarówno z terenu Francji (bliską analogię do budowli czworokątnej otoczonej rowkiem stanowi np. konstrukcja odkryta na wyspie Tatihou⁶), jak też z innych rejonów Europy: Niemiec, Skandynawii, a nawet Polski. Zaprezentowali także własne hipotezy co do obiektów z Courseulles, upatrując przyczyny ich zróżnicowania nie tyle w ewolucji chronologicznej, co w istnieniu hierarchii społecznej i/lub religijnej.

⁶ *L'île de Tatihou (Manche) à l'âge du Bronze. Habitats et occupation du sol*, C. Marcigny, E. Ghesquière red., Documents d'archéologie française, nr 96, Paris 2003; por. też: H. K o w a l e w s k a - M a r s z a ł e k, *L'île de Tatihou (Manche) à l'âge du Bronze. Habitats et occupation du sol*, C. Marcigny, E. Ghesquière, red., [w:] *Documents d'archéologie française nr 96, Paris 2003*, „Archeologia Polski”, t. 52: 2007, z. 1–2, s. 203–208.

Część tę uzupełnia skrótowe omówienie znalezisk późniejszych: dwóch obiektów nieruchomości z czasów gallo-rzymskich – z których jeden okazał się pochówkiem ciała palnym, wyposażonym w brązową fibulę nawiązującą do typu *Avcissa* – oraz śladów efemerycznego użytkowania terenu stanowiska w okresie średniowiecza.

Rozdział 2, *L'habitat de l'âge du Fer*, którego autorami są Ivan Jahier oraz Isabelle Le Goff, poświęcony został osiedlu z Courseulles-sur-Mer, z epoki żelaza, związanemu z zasadniczą fazą użytkowania stanowiska. Rozdział ten jest najobszerniejszy, liczy aż 83 strony (s. 27–110). Omówiono w nim otaczające osiedle umocnienia na planie czworoboku (podrozdział 2.1), złożone ze wspomnianego wyżej muru kamiennego i palisady po stronie zachodniej, rowów wyznaczających trzy pozostałe boki (w tym podwójnej konstrukcji w postaci dwóch równoległych do siebie rowów od strony północnej), a także hipotetycznego nasypu z palisadą po stronie wschodniej; przeanalizowano stratyografię tych umocnień i ich ewolucję (od rowu z nasypem do rowu z palisadą, a w przypadku ściany zachodniej – od palisady w wąskim rowku do muru kamiennego), wskazano na możliwości dostępu: od strony zachodniej – brama główna z brukowaną drogą-podjazdem od zewnątrz i wewnętrzną platformą-esplanadą (o półkolistym kształcie i wymiarach 15×100 m), od strony wschodniej, północnej i południowej – wejścia boczne; przedstawiono także podział na pięć podstawowych faz budowlanych. Autor podkreśla tu regularność i zgeometryzowany kształt całego założenia (niemal kwadratowy plan z czterema wejściami umieszczonymi pośrodku każdego z boków) wskazując na wyraźną jednolitość i prostotę planu, skontrastowaną z monumentalizmem fasady zachodniej. Odróżnia to analizowane osiedle od innych z tego okresu. Cechy te można, zdaniem Autora, interpretować dwojako: albo jako wyraz relatywnie krótkotrwałego funkcjonowania (czemu jednak zdaje się przeczyć chronologia znalezisk, poświadczająca użytkowanie stanowiska przez co najmniej 150 lat: od początku V do połowy IV w. p.n.e.), albo też – jako świadectwo realizacji istniejącego od początku, całościowego projektu architektonicznego. Ta druga możliwość wydaje się Autorowi (i czytelnikowi chyba też) zdecydowanie bardziej prawdopodobna.

Rowy z palisadą (o przekroju V-kształtnym, niekiedy jednostronnie asymetrycznym, o zachowanej głębokości 1,80 m i takiej samej szerokości) oraz mur zachodni otaczały przestrzeń 93×95 m i wyznaczały granice osiedla. Na tym obszarze odkryto szereg dołków posłupowych (stanowią one 85% wszystkich obiektów zagłębionych), tworzących układy pozwalające wnioskować o istnieniu tam budowli naziemnych, a także jamy gospodarcze o różnym przeznaczeniu oraz paleniska. Na zewnątrz umocnień stwierdzono istnienie pozostałości o charakterze gospodarczym: po stronie południowo-zachodniej – prawdopodobnego „aneksu metalurgicznego” i kilku oddzielnie usytuowanych pieców, dalej na południe – kamieniołomu oraz tzw. „obszaru rolniczego”, również częściowo ograniczonego rowem (jednak o innej orientacji niż rowy wokół osiedla). Mimo braku bezpośrednich układów stratygraficznych pomiędzy umocnieniami a pozostałymi elementami kompleksu Ivan Jahier nie ma wątpliwości, że pochodzą one z tego samego czasu i funkcjonowały równocześnie: poświadczają to znaleziska ceramiki, identyczne dla wszystkich członów kompleksu.

Podrozdział 2.2 zawiera omówienie odkrytych na stanowisku 60 budowli naziemnych o konstrukcji słupowej, kolistym lub czworobocznym planie i powierzchni od 1,5 do 106 m². Autor przedstawia ich klasyfikację ze względu na kształt zarysu i wielkość powierzchni; analizuje też ich rozmieszczenie w obrębie stanowiska, dochodząc do interesujących rezultatów: hipotezy o strefowym układzie wszystkich konstrukcji.

Tylko dwie budowle wzniesiono na planie kolistym: jedna znajdowała się w centrum przestrzeni umocnionej, druga – w pobliżu wejścia głównego; były to zarazem konstrukcje o największej powierzchni (94–106 m²). W omawianym zespole przeważają jednak zdecydowanie konstrukcje na planie czworobocznym: prostokątnym lub kwadratowym, niekiedy o ściętych narożnikach, w jednym przypadku jest to budowla z trójkątną „absydą”. Najliczniejsze są budowle

o powierzchni od 1,5 do 12 m²; dominuje wśród nich grupa niewielkich, minimalistycznych pod względem konstrukcyjnym budowli o powierzchni około 5 m² i kwadratowym zarysie. Ivan Jahier wyróżnia także specyficzny rodzaj konstrukcji „jednościennych”, wyznaczonych przez kilka słupów (najczęściej trzy) w układzie liniowym, usytuowanych w równych odstępach.

Zdaniem Autora budowle o planie kolistym można interpretować jako mieszkalne, analogiczne do angielskiej „Butser ancient farm”. Obiektami mieszkalnymi byłyby również dwie duże konstrukcje o planie prostokątnym ze ściętymi narożnikami; znajdują one liczne analogie w Normandii oraz na terenie Basenu Paryskiego. Potwierdzone stratygraficznie starszeństwo jednej z nich (nr 22) w stosunku do największej budowli o kolistym zarysie skłania z kolei do rozpatrywania hipotezy o „prowizorycznym” charakterze tych konstrukcji, zastąpionych później przez budowle bardziej monumentalne, o kolistym planie.

W grupie niewielkich budowli o zarysie czworobocznym można wyróżnić, zdaniem Autora, kilka kategorii funkcjonalnych, a mianowicie: spichlerze lub platformy, budki/baraki, szopy, „wieże strażnicze” (dwie najmniejsze budowle, usytuowane w pobliżu rowu po wschodniej stronie założenia). Natomiast konstrukcja z „absydą” interpretowana jest jako bliżej nie określona „przybudówka”.

Wspomniane już konstrukcje „jednościenne” – to, jak sądzi Autor, pozostałości zadaszeń opartych na pojedynczych rzędach słupów lub też konstrukcji „mieszanych”, np. z drewna i gliny, które nie pozostawiły innych, czytelnych w planie śladów.

Analizując dane liczbowe odnoszące się do zajmowanej przestrzeni oraz do liczebności budowli o różnym przeznaczeniu, Autor stwierdza zaskakująco dużą przewagę obiektów służących do gromadzenia i przechowywania zapasów (żywności). Podaje on na przykład, że dwie współczesne sobie budowle mieszkalne otoczone były przez około 30 obiektów o charakterze spichlerzy lub specjalnych platform. Pozostałe konstrukcje, w liczbie około 15, wchodziły w skład infrastruktury i miały przeznaczenie gospodarcze (szopy, zadaszenia, warsztaty) lub związane z logistyką funkcjonowania osiedla („wieże strażnicze”).

Tak nieoczekiwane duża dysproporcja pomiędzy obiektami mieszkalnymi i służącymi do przechowywania zapasów znacząco odbiega od proporcji znanych z innych stanowisk. Dominująca funkcja „spichlerzowa” stanowi jedną z cech charakterystycznych analizowanego stanowiska, a zarazem klucz do zrozumienia jego specyficznej roli.

W dalszej części rozdziału omówione zostały znajdujące się w obrębie umocnień obiekty zagłębione: jamy i paleniska, a także – co stanowi znaczące *novum* w opracowaniach tego rodzaju – przestrzenie „puste”.

Jamy dzieli Autor na trzy podstawowe kategorie: obiekty o regularnym – kolistym lub prostokątnym – kształcie, dość znacznie zagłębione w podłoże; płytkie obiekty o kolistym zarysie; jamy o zarysach nieregularnych w planie i w przekroju. Pierwsze z nich, choć morfologicznie zróżnicowane, interpretowane są na ogół jako różnej wielkości jamy zasobowe lub piwniczki, służące do przechowywania zapasów przez czas dłuższy lub do codziennego użytku. Pierwotna funkcja obiektów z drugiej grupy, użytkowanych w końcowej fazie jako jamy odpadkowe, jest trudniejsza do określenia. Natomiast obiekty należące do trzeciej kategorii – to przede wszystkim miejsca pozyskiwania gliny i lessu do konstrukcji ścian obiektów naziemnych.

Analiza rozmieszczenia jam pozwala stwierdzić, że po wewnętrznej stronie umocnień były one skupione w części centralnej osiedla, na obrzeżach dużych budowli mieszkalnych, natomiast po ich zewnętrznej stronie tworzyły kilkuelementowe skupiska w różnych rejonach.

Paleniska i piece, w liczbie około 15, odkryto – poza jednym – na zewnątrz umocnień: usytuowane były wzdłuż muru, na zachód od niego lub tworzyły wyraźne skupisko w południowo-zachodniej części stanowiska; to ostatnie interpretowane jako pozostałości pracowni brązowniczej, nastawionej na przetapianie przedmiotów metalowych. W obrębie umocnień znalazły się natomiast pozostałości konstrukcji interpretowanej przez Autora jako „strefa suszenia” lub

wyrażania ziarna: owalnego zagłębienia o powierzchni około 13,5 m², pokrytego kamieniami noszącymi ślady przegrzania.

Analizując rozmieszczenie wszystkich obiektów nieruchomych, Autor wskazuje na istnienie kilku „pustych” przestrzeni. Jedna z nich, widoczna pośrodku obszaru umocnionego, jest interpretowana jako „plac centralny” o powierzchni około 250 m², druga, nieco mniejsza – jako plac lub dziedziniec w narożniku północno-wschodnim. Odcinki niezabudowane o szerokości 5–10 m, równoległe do rowów, uznane zostały za miejsce usytuowania hipotetycznych nasypów z pierwszej fazy istnienia umocnień, natomiast strefa o szerokości 5–7 m – za ślady drogi, biegnącej od głównego wejścia w stronę rowów: północnego i południowego, i umożliwiającej komunikację z dwoma zgrupowaniami spichlerzy.

W podrozdziale 2.6 omówiono z kolei hipotetyczny rejon produkcji metalurgicznej, prawdopodobnie brązowniczej, położony już po zewnętrznej stronie umocnień i przylegający do zachodniego krańca rowu południowego. „Aneks” ten, o trapezowatym zarysie, o wymiarach 15 × 12 m, ograniczony wąskim rowkiem i konstrukcją słupową, a od strony północnej – palisadą, usytuowany był w sąsiedztwie wspomnianych wyżej pieców, a na jego funkcję wskazuje m.in. nagromadzenie odpadków metalowych oraz żużla. Interesujące jest, że obiekt ten znajduje bliskie analogie w Czechach, na stanowisku Droužkovice.

Podrozdział 2.7 zawiera omówienie obszaru użytkowanego rolniczo oraz znajdujących się w jego obrębie pozostałości kamieniołomu, wykorzystywanego do pozyskiwania wapienia w okresie funkcjonowania osiedla. Obszar rolniczy ma postać dość dużej parceli, usytuowanej po południowej stronie umocnień i częściowo ograniczonej własnymi, niezbyt szerokimi (0,50–1,00 m) rowami, których przebieg różni się wyraźnie od kierunku umocnień osiedla. Rozbieżność ta wynikała, zdaniem Autora, z decyzji o pozostawieniu na zewnątrz tak wyznaczonej parceli wcześniejszych, a widocznych jeszcze na powierzchni, nasypów grobowych z epoki brązu.

Wyjaśnienie takie, choć racjonalne, wydaje się jednak nie do końca słuszne. Trudno bowiem zrozumieć, dlaczego fakt wyłączenia z użytkowania miałyby objąć tylko część, wprawdzie większą, ale tylko część, cmentarzyska z epoki brązu, podczas gdy inny jego fragment i co najmniej jeden nasyp grobowy zostały włączone do terenu umocnionego osiedla.

Oprócz wymienionych wyżej konstrukcji o przeznaczeniu mieszkalnym, rzemieślniczym i rolniczym, na stanowisku odkryto także osiem grobów oraz cztery depozyty pojedynczych ludzkich kości, datowane na ten sam okres co osiedle. Zostały one omówione w kolejnej części pracy (podrozdział 2.8). Jest wśród nich tylko jeden pochówek ciałałpalny, pozostałe – to pochówki szkieletowe, w jednym przypadku szczątki kostne nie zachowały się. Bardzo interesujące jest rozmieszczenie grobów: cztery znajdowały się w obrębie umocnień, dwa (pochówki dziecięce) – w dwóch różnych punktach wewnątrz osiedla, kolejne dwa pochówki – po zewnętrznej stronie umocnień, na skraju parceli rolniczej. Warto dodać, że jeden z tych ostatnich, prawdopodobnie pochówek młodej kobiety, wyróżniał się obecnością wyjątkowo bogatego wyposażenia w postaci 16 sztuk przedmiotów metalowych: 3 masywnych naszyjników (wykonanych z brązu, żelaza i ołowiu), 7 bransolet z brązu, 4 nagolenników i 2 kolczyków, również z brązu. Wyposażenie to sytuuje omawiany pochówek wśród znalezisk unikatowych w skali regionu; pozwala także sprecyzować jego chronologię na ostatnie dziesięciolecie VI w. p.n.e.

Drugi z pochówków znaleziony po zewnętrznej stronie umocnień, usytuowany w odległości około 2 m od poprzedniego, był całkowicie pozbawiony darów grobowych; został on złożony, jak się wydaje, w jamie zasobowej. W tym przypadku interesująca jest relacja stratygraficzna pomiędzy grobem a rowem ograniczającym parcelę rolniczą od północnego wschodu, wskazująca na wcześniejszą chronologię pochówka, a także brak kontynuacji tego rowu w kierunku południowo-zachodnim. Z relacji wzajemnej obu obiektów Autorzy wyciągają wniosek o dużym znaczeniu tego grobu dla późniejszych użytkowników terenu, wyrażonym – ich zdaniem – poprzez fakt doprowadzenia rowu właśnie do niego. Trudno jednak zrozumieć, dlaczego ci użytkownicy

mieliby świadomie decydować się na częściowe choćby naruszenie ważnego dla nich obiektu; trudno też wyobrazić sobie, aby – o ile planowali połączenie obu obiektów – wybrali rów o takim właśnie przebiegu (zagięty w połowie długości pod kątem prostym).

Rozdział 3, *Le mobilier* (autorzy: Ivan Jahier, Xavier Savary, Jean-Hervé Yvinec, Emmanuel Ghesquière), zajmuje tylko 38 stron (s. 111–149) i zawiera omówienie znalezisk ruchomych: ceramiki, zwierzęcych szczątków kostnych, materiałów krzemienych i kamiennych, przedmiotów metalowych. Osobne miejsce poświęcono pozostałościom narzędzi wszelkiego rodzaju i okruciom polepy. W rozdziale omówiono także podstawy metodyczne analiz i ich zakres oraz przynależność chronologiczno-kulturową znalezisk.

Stanowisko w Courseulles dostarczyło niezbyt wielu zabytków ruchomych: około 10 500 fragmentów naczyń, 2200 sztuk zwierzęcych szczątków kostnych, około 1500 okazów krzemienych, 1200 okruców polepy, nielicznych znalezisk paleobotanicznych, ponad dwudziestu zabytków metalowych (narzędzi i ozdób) oraz dwóch ozdób kamiennych; ich łączna waga wynosi około 106 kg. Choć to niezbyt dużo, to i tak zbiór ten jest znacznie liczniejszy niż materiał z innych stanowisk. Autorzy podkreślają obecność dużej liczby przegrzanych kamieni.

Stosowane w trakcie badań różne metody eksploracji (manualnej lub mechanicznej, łańcuchowej bądź wybiórczej) narzucają konieczność zastosowania adekwatnych metod analizy. Za jedną z nich Autorzy uznali posłużenie się wskaźnikami wagowymi lub liczebnościowymi, w zależności od rodzaju znalezisk. Przeprowadzili analizę rozprzestrzenienia głównych kategorii znalezisk: ceramiki, polepy, zabytków krzemienych oraz kości zwierzęcych, a także ich występowania w poszczególnych rodzajach obiektów nieruchomych.

Interesująco przedstawia się tu zwłaszcza dystrybucja okazów krzemienych, z kilkoma widocznymi skupiskami i rozrzutem odpowiadającym, jak piszą Autorzy, rozmieszczeniu znalezisk ceramiki oraz kości. I choć analiza inwentarza krzemienego została – jak sami przyznają – przeprowadzona dość pobieżnie, bez ustalenia chronologii, Autorzy nie odrzucają możliwości powiązania go z analizowanym osiedlem, nie wykluczając też jego związku z okresem wcześniejszym (neolitem?).

Najliczniejsze są znaleziska ceramiczne, im też Autorzy poświęcili najwięcej miejsca, omawiając formy naczyń, ich morfologię, cechy technologiczne i zdobnictwo; w dalszej kolejności przeprowadzili analizę porównawczą na poziomie lokalnym, a następnie na terenach sąsiednich i w rejonach bardziej oddalonych, omawiając również pokrótce kwestie wymiany dalekosiężnej (przedmiotów lub idei).

Analiza rozprzestrzenienia zwierzęcych szczątków kostnych pozwoliła zaobserwować różnice co do charakteru znalezisk pomiędzy wypełniskami rowów i obiektów z wewnętrznej części osiedla. Autor opracowania zwraca uwagę na uprzywilejowaną pozycję bydła wśród szczątków pokonsumpcyjnych, co wyróżnia analizowane stanowisko spośród innych i wskazuje na wysoki status mieszkańców osiedla, wyższy niż standardy w środowisku ówczesnych rolników.

Wśród nielicznych znalezisk metalowych największy zespół stanowią ozdoby z wyposażenia wzmiankowanego już wcześniej grobu. Pozostałe – to drobne przedmioty: kółeczko, zapinka, szpila ze zwiniętą główką. Oprócz brązu poświadczono jest użytkowanie miedzi, żelaza oraz ołowiu.

Wśród narzędzi obecne są kamienne rozcieracze i gładziki, gliniane przęśliki, ciężarki tkackie z wapienia, igła i szydło kościane. Ozdoby reprezentowane są przez jeden paciorek ceramiczny oraz fragmenty dwóch bransolet z lignitu. Narzędzia poświadczają czynności związane z przygotowaniem pożywienia, tkactwem, rybołówstwem, obróbką skór, przetapianiem metalu.

Analiza chronologiczna znalezisk, przede wszystkim ceramiki, pozwoliła ustalić czas użytkowania osiedla na okres od fazy Hallstatt IIb do wczesnego okresu lateńskiego (LT IIa według chronologii J.-J. Hatt i P. Roualet), czyli na lata 530–500–350 p.n.e. Najwcześniej, bo już na fazę Hallstatt D₂-D₃ (wg P. Reineckego), można datować przedmioty metalowe pochodzące ze wspomnianego wyżej grobu, którego powstanie poprzedza początek funkcjonowania osiedla.

Rozdział 4, *Synthèse*, autorstwa Ivana Jahiera, zajmuje 41 stron (s. 151–192). Znalazło się w nim omówienie funkcji stanowiska, jego przynależności, statusu i pozycji w skali regionu. Zanalizowano też szczegółowo okoliczności funkcjonowania osiedla oraz przyczyny jego opuszczenia, odnosząc je do ogólnej sytuacji tej części Europy w okresie od VI do połowy IV w. p.n.e.

Niewielka liczebność znalezisk wskazuje, zdaniem Autora, na raczej efemeryczny charakter osadnictwa na stanowisku Courseulles, trwającego przez 150–200 lat. W tym kontekście jeszcze bardziej wyraziście zaznacza się monumentalność całego założenia i trwałość planu zabudowy. Skłania to Autora do przedstawienia tezy o istniejącym od początku całościowym projekcie założenia, realizowanym następnie w kilku etapach; ich kulminacją było wzniesienie kamiennego muru po zachodniej stronie osiedla, które zyskało w ten sposób dodatkowe znaczenie i prestiż. Zdaniem Autora, bardziej istotne niż funkcja obronna wydaje się w tym przypadku dążenie do monumentalizmu, czego efektem było powstanie obiektu o cechach rezydencji monumentalnej.

Organizacja przestrzenna pozostałości zabudowy wskazuje na istnienie modelu koncentrycznego, gdzie poszczególne elementy zabudowy otaczają półkolem „plac centralny”, tworząc kilka odrębnych zgrupowań. Strefa wschodnia interpretowana jest jako część „rezydencjonalna”, w której znalazły się zarówno cztery budowle mieszkalne, jak i liczne obiekty gospodarcze. Strefa zachodnia była przeznaczona do przechowywania zapasów, ale związane z nią były także inne rodzaje aktywności, np. tkactwo, w strefie wschodniej zaś istniała opisana już wcześniej platforma do suszenia ziarna. Tak zorganizowane osiedle było, zdaniem Autora, nastawione na zaspokajanie codziennych potrzeb bytowych niewielkiej grupy ludzi.

Zastanawiając się nad funkcją analizowanego osiedla, Autor podkreśla jego specyficzny charakter, wyrażający się w zadziwiająco dużym potencjale magazynowym, z możliwością gromadzenia zapasów w spichlerzach naziemnych i w zagłębionych jamach zasobowych, przy relatywnie niewielkiej liczbie mieszkańców. Przypuszcza więc, że podstawową funkcją było w tym przypadku pozyskiwanie i przechowywanie zapasów oraz redystrybucja dóbr. Analizuje różne możliwości interpretacji funkcjonalnej stanowiska: jako miejsca wspólnego przechowywania zapasów przez określoną grupę ludzką, jako rezydencji arystokratycznej, jako punktu etapowego na drodze wymiany (o zasięgu lokalnym lub dalekosiężnej) lub konstrukcji związanej z kultem (temu zagadnieniu nie poświęca jednak zbyt wiele miejsca). Przytaczając i analizując liczne analogie formalne dla opisywanego osiedla, stwierdza, iż najbardziej do niego zbliżone wydaje się wspomniane wyżej stanowisko w Droužkovicach (Czechy). Przywołuje także podobne, choć znacznie późniejsze, konstrukcje w typie „Viereckschanze”.

Przedstawiając poszczególne etapy konstruowania i funkcjonowania stanowiska, Autor umieszcza je w szerszej perspektywie, odnosząc do przemian osadniczych w całym regionie, a także poza nim. Kres istnienia stanowiska, przypadający na połowę IV w. p.n.e., jest związany, jak sądzi Ivan Jahier, z powstaniem nowych form osadnictwa, z mniejszymi osiedlami o odmiennym charakterze.

Bardzo interesująco zarysowuje Autor sytuację ogólną, stanowiącą tło dla analizowanego stanowiska. Jednocześnie wiele uwagi poświęca kwestiom różnicowania się społeczeństwa i wykształcania elit, znajdującym swój wyraz w charakterze struktur osadniczych. Nie przesądzając ostatecznie kwestii interpretacji stanowiska w Courseulles, przedstawia argumenty pozwalające rozpatrywać różne rozwiązania.

Autor *Przedmowy*, Yves Menez, bardzo pochlebnie ocenia prezentowaną pracę, zwracając uwagę na jej stronę metodyczną, klarowny i przejrzysty opis znalezisk, zarazem precyzyjny i oszczędny w formie, staranność przygotowania materiału ilustracyjnego. Podkreśla także wyważony charakter przedstawionych interpretacji i dobre uargumentowanie hipotez. I choć z większością jego ocen można zgodzić się w pełni, to jednak trzeba odnotować także kilka uwag krytycznych.

Podział pracy na cztery tylko rozdziały i ograniczony do minimum spis treści utrudniają korzystanie z publikacji w sposób inny niż systematyczna lektura tekstów w ustalonej kolejności. W rzeczywistości rozdziały mają znacznie bardziej rozbudowaną strukturę niż ta uwidocznioma w spisie, logiczną i w pełni odpowiadającą zakresowi omawianych zagadnień – należy zatem żałować, że te podziały „niższego rzędu” nie zostały włączone do spisu treści.

Wątpliwości budzą także niektóre szczegóły samego podziału, a przyjęte rozwiązania wydają się czasem niezbyt szczęśliwe. Odnosi się to na przykład do podrozdziału 1.6, w którym omówiono relikty osadnictwa z okresów innych niż tytułowe osiedle, poświęcając znaczną część rozważań cmentarzysku z epoki brązu. Ten interesujący i obszerny podrozdział znacznie odbiega – także pod względem objętości – od pozostałych części rozdziału 1 i nie ma z nimi wiele wspólnego również pod względem tematycznym.

Kolejna wątpliwość dotyczy wspomnianych wyżej relikwów z epoki brązu: Autorzy uznają je za pozostałości cmentarzyska, mimo niewielkiej liczby odkrytych obiektów (3 pochówki, 3 koliste konstrukcje rowkowe) i rozproszenia ich na dość znacznym obszarze. I choć trudno znaleźć inne, bardziej adekwatne, określenie dla pozostałości tego rodzaju, trudno także przyjąć je w sposób bezdyskusyjny, tym bardziej, że Autorzy wzbraniają się przed użyciem terminu „cmentarzysko” dla pochówków z epoki żelaza, liczniejszych przecież i bardziej skupionych przestrzennie.

Utrudnienie w lekturze, zwłaszcza w części dotyczącej umocnień, stanowi – trochę paradoksalnie – tok narracji, w którym elementy opisu nie zawsze są wyraźnie oddzielone od interpretacji. Trudno jest też niekiedy odróżnić wnioski wynikające z analizy faktów od hipotez, często „piętrowych” i rozbudowanych. Fakty przytaczane są często dla poparcia przyjętych założeń (hipotez), a nie rozpatrywane „same w sobie”.

Niewątpliwą zaletą pracy jest natomiast jej erudycyjny charakter i bogaty zestaw odniesień do niemal wszystkich poruszanych kwestii. Warto też podkreślić dużą staranność języka oraz dbałość o część ilustracyjną, zwłaszcza wykonane przez Autora graficzne rekonstrukcje umocnień i świetnie przygotowane, czytelne plany, na które naniesiono kolejne omawiane w tekście elementy: budowle naziemne, jamy, pochówki.

Na podkreślenie zasługuje także sposób prowadzenia prac wykopaliskowych, z uwzględnieniem najbliższego otoczenia osiedla po zewnętrznej stronie umocnień, co wzbogaciło w sposób znaczący możliwości analizy i zmodyfikowało sposób postrzegania stanowiska. Ważne wydaje się również poszerzenie dociekań o aspekty rzadko uwzględniane, takie jak analiza „pustych” przestrzeni pomiędzy obiektami.

Prezentowana praca stanowi nowy i niewątpliwie istotny element toczącej się od wielu lat dyskusji na temat charakteru i funkcji tzw. osad obronnych i założeń przestrzennych, spotykanych już od wczesnego neolitu, a znanych pod różnymi nazwami, m.in. jako Kreisgrabenanlage czy wspomniane wyżej Viereckschanze. Ta interesująca, a zarazem dość zagadkowa kategoria stanowisk ma już swoją bardzo bogatą literaturę przedmiotu⁷, ale wciąż jeszcze wiele związanych z nią pytań, zwłaszcza dotyczących interpretacji funkcjonalnej, pozostaje bez odpowiedzi.

Zaproponowana przez Ivana Jahiera interpretacja osiedla w Courseulles jako miejsca kolektynowego przechowywania zapasów wydaje się bardzo interesująca. Pozwala ona spojrzeć z nieco innej strony na ten rodzaj osiedla oraz na sposób jego funkcjonowania i otwiera w tym zakresie nowe możliwości wnioskowania, zwłaszcza przy uwzględnieniu paradygmatu socjologicznego. Przytaczane przez Autora środkowoeuropejskie analogie formalne dla stanowiska w Courseulles można obecnie uzupełnić o kolejne, dotyczące tym razem ziem polskich: osady w Starosiedlu na ziemi lubuskiej, związanej z kulturą łużycką i datowanej, podobnie jak stanowisko francuskie, na

⁷ Ostatnio np. *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa / Neolithic circular enclosures in Europe. Internationale Arbeitsstagung vom 7. bis 9. Mai 2004 in Goseck (Sachsen-Anhalt)*, F. Bertemes, H. Meller red., Tagungen des Museums für Vorgeschichte Halle, t. 8: 2012, Halle (Saale).

przełom okresu halsztackiego i wczesnego okresu lateńskiego (Ha D₂-D₃ / LT A-B). Odkryto tam kilkaset jam zasobowych, nieliczne relikty obiektów mieszkalnych, a także pozostałości rowu. Jak piszą Autorzy opracowania, „Grodzisko mogło być nie tylko rodzajem spichlerza, zarządzanego i wspólnie bronionego przez grupę, ale także mogło być wykorzystywane w celach schronieniowych”, i dalej: „obszar ten zaczął pełnić [...] funkcję spichlerza, początkowo być może niebronionego, a po krótkim okresie użytkowania otoczonego solidną drewnianą konstrukcją obronną”⁸.

Mimo szeroko zarysowanego tła, uwzględnienia wielu wątków i wieloaspektowej analizy znalezisk, recenzowana praca otwiera wiele pytań, pozostawiając je bez jednoznacznej odpowiedzi. Tak jednak być musiało, choćby ze względu na wyjątkowy charakter stanowiska i złożoność związanej z nim problematyki, poczynwszy od fazy konstrukcji obiektów po kres ich funkcjonowania. Tę „nieoczywistość” proponowanych rozwiązań uwidocznia już podtytuł całego tomu: *Entre résidence aristocratique et place de collecte monumentale*. Nie zmienia to jednak faktu, że praca Ivana Jahiera otwiera nowy, ważny etap w toczącej się dyskusji i wnosi do niej swój własny, niepowtarzalny wkład.

Hanna Kowalewska-Marszałek

---

⁸ *Starosiedle in the Lubusz Land. Prehistoric and Early Medieval Settlement / Starosiedle w Ziemi Lubuskiej. Osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, Z. Kobyliński red., Warszawa 2014, s. 146 i 154.